

ISLAMSKA EPIGRAFIKA V BOSNI IN HERCEGOVINI¹

1. UVODNE PRIPOMBE

Človek je že od davnine imel navado, da je svoje pomembnejše dosežke in določene dogodke zabeležil pisno v materialih trajne vrednosti, v kamnu, kovini, glini itd., da bi na ta način za seboj pustil trajni spomin. Iz takšnega obeleževanja se je razvila tudi posebna disciplina - epigrafika, katere namen je dešifriranje, raziskovanje in preučevanje napisov in zapisov.

Epigrafski spomeniki so dragoceno gradivo za preučevanje časa in okoliščin, v katerih so nastali. Včasih so napisi tudi edini viri podatkov o času in osebnostih, na katere se nanašajo, tako da je v znanosti že davno prišlo do poudarjanja velikega pomena epigrafike z vidika družbenih, ekonomskih in pravnih ved, posebno pa z vidika zgodovinopisja.

Glede na njihovo umetniško vrednost in razširjenost zasedajo islamski epigrafski spomeniki posebno mesto v klasifikaciji svetovne epigrafike. Temelje islamski epigrafiki je postavil Max von Berchem z delom *Gradivo za korpus arabskih napisov*. Njegovi poti so sledili številni raziskovalci in znanstveniki, tako da imamo danes številne publikacije s področja islamske epigrafike. Te so nastale na temelju raziskav, ki se izvajajo skoraj celo stoletje.

Najpomembnejše delo s to tematiko je pod naslovom *Kronološki repertoar arabske epigrafike* izdal francoski Inštitut za orientalsko arheologijo v Kairu.

V Bosni in Hercegovini je bilo - ob bogati dediščini epigrafskega gradiva iz različnih obdobij - do te vojne ohranjeno tudi večje število islamskih epigrafskih spomenikov v orientalskih jezikih, ki so v glavnem nastali v obdobju turške dominacije v naših krajih.

Prvo omenbo epigrafskega gradiva z islamskih spomenikov v orientalskih jezikih v BiH najdemo pri znanem turškem potopiscu Evliji Čelebiju, ki je dvakrat potoval skozi Bosno in Hercegovino - leta 1660 in 1664 - in je v svoj *Potopis* uvrstil tudi napise s številnih pomembnih spomenikov.

Z zbiranjem epigrafskega gradiva v orientalskih jezikih z območja Bosne in Hercegovine sta se svojčas ukvarjala tudi starejša bosanska zgodovinarja Salih Sidki Muvekit in Muhamed Enverija Kadić, nekaj kasneje pa še Šejh Sejfudin Kemura in Hamdija Kreševljaković.

Po drugi svetovni vojni se je z zbiranjem in obdelavo epigrafskega gradiva najbolj intenzivno ukvarjal g. Mehmed Mujezinović. Rezultat njegovega predanega dela so tri knjige z naslovom *Islamska epigrafika v BiH*. Prva knjiga obsega epigrafiko Sarajeva, druga epigrafike drugih delov Bosne, tretja pa epigrafiko Hercegovine. V te knjige so uvrščeni tudi vsi kronogrami z objektov sakralne in profane arhitekture, tako da vsebujejo napise z džamij, vodnjakov, mostov, *tekij*,² *medres*,³ *mekteb*,⁴ knjižnic, stanovanskih objektov, *musa-firhan*,⁵ kopališč in nagrobnih spomenikov.

Te tri knjige so brez dvoma najpomembnejše delo iz tega področja, ki je bilo doslej objavljeno v bosanskem jeziku.

2. O NASTANKU IN RAZVOJU NIŠANOV (NAGROBNIH SPOMENIKOV) V BOSNI IN HERCEGOVINI

Vprašanje nastanka in razvoja muslimanskih nagrobnih spomenikov v BiH vse do danes ni niti dovolj raziskano niti osvetljeno, čeprav gre za zelo pomembno in obširno tematiko.

Ob tej priložnosti se homo vseeno ozri na to temo v tolikšni meri, kolikor je povezana z epigrafiko, kajti epitafi z *nišanov* govorijo o njihovem nastanku. Zanimivo je pripomniti, da na *nišanah* bosanskohercegoveške proveniencije skorajda ni napisov v orientalskih jezikih vse do prvih desetletij 17. stoletja, kar bi bilo šele treba pojasniti. Najstarejši *nišani* v BiH, ki so nastali med 15. in 17. stoletjem, se namreč po obliki in po oznakah znatno razlikujejo od čisto osmanskih-islamskih *nišanov* iz tega obdobja v drugih območjih. *Nišane* iz tega obdobja v BiH bi lahko uvrstili v tri glavne skupine:

- V prvo med njimi, po videzu najstarejšo skupino, spadajo *nišani* v obliki večjih obeliskov, ki imajo pri vrhu skrajšane piramide, nad katerimi je izboklina, podobna polkrogli;

- V naslednjo skupino *nišanov* sodijo tisti v obliki večjih rastočih *stel*, ki se končujejo, podobno kot tudi sorodni *stečki*⁶, z dvokapno streho;

- Tretjo skupino sestavljajo *nišani* z nevešče izdelanim *turbanom*, pri katerih so klesarji, nezadostno seznanjeni z *nišanom s turbanom*, postavljali *turban* neposredno na *stelo*.

Vse tri omenjene vrste *nišanov* so številčno zastopane v osrednji in vzhodni Bosni, medtem ko jih je manj v drugih predelih Bosne in Hercegovine. Vsi imajo skupne oznake, so arhaičnih oblik, precej grobo klesani. Na njih so pogosta znamenja polmeseca, loka s puščico, didovske bogomilske

1 Sinopsis predavanja v Splošnem seminarju na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo v študijskem letu 1996/97.

2 *Tekija* je derviški samostan; *marzolej* oz. grobnica muslimanskega svetnika; *vrelec*, *studenec*. (Op. prev. Vir: Janko Juranič, *Srbskohrvatsko-slovenski slovar*.)

3 *Medresa* je muslimanska srednja ali visoka verska šola. (Op. prev.)

4 *Mekteb* je muslimanska osnovna šola. (Op. prev.)

5 *Musafirhana* je gostišče, gostinska izba za popotnike. (Op. prev.)

6 *Stečak* je bogomilski nagrobnik, postavljali so jih med 13. in 16. stoletjem. (Op. prev.)

palice, sekir, mečev, zastav, na manjšem številu pa so našli tudi živalske ter človeške figure.

Napisi na vseh *nišanih* so zapisani izključno v *bosančici*.⁷ Tako je na *nišanu* Mahmuta Brankovića, člana fevdalne družine knezov Brankovićev, nastalem nekaj pred letom 1495, izklesan naslednji napis v *bosančici*:

"I pogibe na boju despotova. A si bilig Mahmuta Brankovića na svojoj baštini na Petrovom polju. Da je blagoslovena ruka koja klesa i pisa".⁸

Njegov *nišan* je v obliki obeliska, nad napisom je izklesan lik razpetega leva, kar je nedvomno grb hiše Branković.

Nadalje imamo v Fatnici pri Bileći *nišan* v obliki večje *stele*, na katerem je izklesan naslednji kratek napis v *bosančici*: "A se leži Skender."⁹ Iz vira iz leta 1519 zveemo, da je bil *dizdar*¹⁰ mesta Roga v *nahiji*¹¹ Duvno Skender, po rodu iz Fatnice, ki je umrl nekaj pred letom 1519 in je bil pokopan v njegovem rojstnem kraju.

V Dumanjcih pri Rogatici se nahaja *nišan* Sulimana Oškopice, ki izhaja iz začetka 16. stoletja, na njem pa v *bosančici* piše: "A si bilig Sulimana Oškopice".¹² V neposredni bližini Sulimanovega *nišana* se nahaja tudi nekropola s številnimi bogomilskimi *stečki*. Iz vsega navedenega je mogoče sklepati, da imajo prvi *nišani* iz najstarejšega obdobja v BiH veliko skupnih elementov s srednjeveškimi bogomilskimi nagrobnimi spomeniki - *stečki* in da označujejo grobove islamiziranih prebivalcev Bosne in starih "dobrih Bošnjakov".

ln, končno, epitafi, napisani z *bosančico*, potrjujejo, da se je tradicija izdelovanja starih oblik *nišanov* v BiH ohranila vse do prvih desetletij 17. stoletja.

Obstoj epitafov v orientalskih jezikih tudi na *nišanih* iz 16. stoletja nas nikakor ne sme zmeti, ker so takšni *nišani* izključno skopskega porekla. Prepoznavni so po materialu, iz katerega so narejeni, saj gre za kristalni marmor iz Arandelova pri Skopju. Ti *skopski nišani* so manjših dimenzij, visoki so od 0,5 do 1 m, kvadratnega temelja, s stranicami od 12 do 15 cm. Na *nišanih* za moške so lepi in natančno izklesani *turban*, na ženskih pa okrasne kape. Napisi na skopskih *nišanih* so skoraj vedno v prozi v arabskem jeziku.

Najstarejši skopski *nišani* v Sarajevu datirajo iz leta 1544, nahajajo se v Žagričih, označujejo pa grobove Salih in Abaza, Muhamedova sinova. Najstarejši *nišan* skopske provenience izven Sarajeva je tisti, ki se je nahajal v *turbetu*¹³ ob džamiji Aladži v Foči nad grobom Ibrahima, sina Hasana Nazirova iz leta 1546. Na žalost v Foči danes ni več niti džamije Aladže niti *turbeta* - vse je do temelja porušeno, na tem mestu pa je sedaj parkirišče za avtomobile.

Razen v Sarajevu in Foči so bili *skopski nišani* še v Prači, Rogatici, Ustikolini, Čajniču, Sokolovićih pri Rudem, v Banja Luki in Tešnju.

Naslednjo etapo v razvoju *nišana* predstavlja 18. stoletje, ko

se tudi na domačih spomenikih začnejo pojavljati epitafi v orientalskih jezikih. *Nišani* iz tega časa so čista kopija *skopskih*, tako po obliki, velikosti, klesarskem delu, kot tudi po obravnavanju napisov jezika in sloga. Edina razlika je v materialu, iz katerega so narejeni domači *nišani*. V tem obdobju se jasno razlikujejo moški in ženski *nišani*, kar ni bilo značilno za domače spomenike iz prejšnjega obdobja. Grobove žensk označujejo *nišani* iz manjših *stel* - ali pa imajo na vrhu kapo, ki je pogosto tudi okrašena. Slednji ponavadi označujejo grobove deklet. Takšne domače *nišane*, ki so narejeni po vzoru skopskih, najdemo v več krajih v BiH, v Sarajevu pa so znani tovrstni *nišani* Mukatadžija Šehsuvarja efindija, Mukaheldžija Osmana Čelebija - oba iz leta 1623 - in *nišan* Alija, Osmanovega sina iz leta 1625. Vsi trije *nišani* so postavljeni ob Carjevi džamiji.

Posebno zanimivo obdobje pri oblikovanju *nišana* je čas med začetkom 17. stoletja in avstroogrsko okupacijo leta 1878. To skoraj dvestoletno obdobje je v prvi vrsti najbogatejše po fondu ohranjenih spomenikov ter po številčnosti in raznovrstnosti epitafov na njih, kajti skoraj vsak pomembnejši spomenik tega časa ima napis v prozi ali verzu in to pretežno v turškem jeziku.

Dekorativni elementi so raznovrstni in različni glede na različne regije, toda vseeno je še naprej prisoten vpliv ljudske ornamentike. Posebno bogato okrašeni so spomeniki v Hercegovini in v Bosanski krajini, medtem ko je ta ornamentika nekaj skromnejša v drugih predelih Bosne. V tem obdobju je zanimiv pojav, da z *nišanom* želijo označiti stan, ki mu pripada pokojni. To so dosegali z različnim oblikovanjem sklepnege dela *nišana* - *turbana*, tako da je po obliki *nišana* mogoče določiti poklic pokopanega. Od tod tudi nazivi za posamezne oblike *nišanov*, ki jih najdemo med ljudstvom, kot na primer:

- *Ulemanski nišani* (*nišani* učenih), pri katerih se v glavnem razlikujeta dve vrsti *turbanov*:

1. *Mušebek-turban* je izveden v plitvem reliefu iz prečnih prevojev; takšni *nišani* označujejo grobove zelo izobraženih ljudi, *muftijev*, *muderisov*¹⁴ itd.

2. Drugi učeni ljudje imajo t. i. *čatal-turban* ali *turban* na pero.

- Tudi *derviški nišani* imajo več variant glede na to, kateremu derviškemu redu je pripadal preminuli.

- Spomeniki *šejhov* in *dervišov*¹⁵ mevlivijškega reda so značilni po turbanu z nekaj horizontalnimi prevoji.

- *Nišani* pripadnikov nakšibendijskega reda so podobni stožcu, pri dnu katerega je močnejše izpostavljen horizontalni prevoj.

- Tudi *nišani kaderij* imajo proge, ki gredo od vrha proti spodnjemu delu stožca.

- *Agovski nišani* so postavljeni nad grobovi ag, najpogosteje janičarskih poveljnikov, in jih razpoznamo po tem, da imajo *turbane* na vrhu nekoliko širše, na obeh

⁷ *Bosančica*, bosanska cirilica, je bosanska srednjeveška pisava. (Op. prev.)

⁸ "In padel je ob boju despotov. Bodi spomin Mahmuta Brankovića na svojem posestvu na Petrovom polju. Naj bo blagoslovljena roka, ki je klesala in pisala."

⁹ "Tukaj počiva Skender."

¹⁰ *Dizdar* je stražnik pri vходу v turško trdnjavo, poveljnik turške trdnjave. (Op. prev.)

¹¹ *Nahija* je srez oz. okraj. (Op. prev.)

¹² "V spomin Sulimanu Oškopicu."

¹³ *Turbe* je muslimanski *marzolej*.

¹⁴ *Muftija* je najvišji muslimanski verski predstavnik v kakšni deželi. *Muderis* je učitelj, profesor na muslimanski visoki verski šoli. (Op. prev.)

¹⁵ *Šejh* je verski poglavar muslimanov; *derviši* so muslimanski redovniki. (Op. prev.)

vzdolžnih so vodoravno presečkani in imaju već vzdolžnih naborov.

- *Paševski nišani* so nad grobovi *paš*, *vezirjev* in drugih visokih dostojanstvenikov. Njihovi *turbani* imaju štiristrano, pri vrhu odsekano piramido. Na njih so tanki ploščati prevoji, včasih pa so označene tudi proge.

- *Nišani* trgovcev, posestnikov in drugače pomembnejših ljudi imaju *turbane* z nabori in enim prevojem čez njih.

- *Nišani esnafov* (obrtnikov) so po oblikovanju podobni predhodnim *nišanom*, le da so skromnejših dimenzij in brez prevojev.

- Od leta 1832, ko so se v Bosni začele izvajati vojaške reforme, se pojavljajo *nišani s fesom*, na *nišanih* vojaških poveljnikov pa se srečujemo s *fesi* s širokimi resami. Ta oblika *nišana* zamenja dotlej znane *agovske nišane*, medtem ko se druge oblike še naprej ohranjajo.

Vse omenjene razlike pri oblikovanju *nišanov* seveda niso bile zmeraj in povsod dosledno izvedene ter uporabljene. Takšne nianse pri izdelavi *nišanov* so najbolj očitne v Sarajevu in drugih večjih mestih v BiH ter v nekoliko manjši meri v manjših mestih.

3. AVTORJI NAGROBNIH SPOMENIKOV - EPIGRAFIKI

Redko so znana imena avtorjev prozanih napisov na *nišanih*, ker se ponavadi niso podpisovali, medtem ko pri večini kronogramov v pesmih najdemo - in to ponavadi v predzadnjem stihu - pesniški psevdonim avtorja kronograma.

Za temi psevdonimi stojijo pesniki iz naših krajev, ki so pesnili v orientalskih jezikih, med njimi pa so pogosto tudi takšni, katerih imena so znana v zgodovini literature v turškem, arabskem in perzijskem jeziku. Sestavljanje kronogramov v stihih je posebna veščina. Avtor-pesnik mora v zadnjem stihu ali kronostihu izraziti točen datum rojstva in smrti umrlega, upoštevajoč številčno vrednost črk tega stiha, rimo in vsebino. Šele ko upoštevamo, da je kronostih pravzaprav bistvo teh napisov, lahko uvidimo večino njihovih avtorjev.

V času, o katerem smo govorili, je bilo veliko znanih in neznanih epigrafov; omenili bomo samo nekatere. Iz 17. stoletja Fejzuraba Nihadija Haramusića, avtorja kronograma na Višegraskem mostu in na mostu na Bentbaši. Zelo znani so številni epigrafiki iz 18. stoletja, med katerimi izstopajo

Muhamed Emir Isević, Mehmed Džudi Čohodžić, Abdulah Nazri Burek, Mehmed Mejli Kurani itd.

Tradicija skladanja napisov v orientalskih jezikih v stihu se je ohranila vse do novejšega časa. Med obema svetovnima vojnima sta se s pisanjem kronogramov zelo uspešno ukvarjala Muhamed Enverija Kadić in Sejfudin Fehmi Kemura, po drugi svetovni vojni pa dr. Omer Mušić, dr. Šaćir Sikirić ter med še živečimi hafiz Kjamil Silajdžić.

Nobenega dvoma ni, da bodo mladi orientalisti, ki jih ima Bosna danes v izobilju, nadaljevali to lepo tradicijo kronogramov, ki so jo nasledili od svojih prednikov.

(Prevedel Rajko Muršič.)

LITERATURA:

- BEJTIĆ, A.: Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH. V: Prilozi za orijentalnu filologiju 3 i 4.
- KEMURA S. 1908: Iz Sejhatname Evlije Čelebije. V: Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 20.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H. 1961: Kulturno - historijski spomenici. V: Glasnik VIS-a.
- MUJEZINOVIĆ, M. 1962/63: Turski natpisi iz XVII vijeka u BiH. Prilozi 12-13.
- MUJEZINOVIĆ, M. 1974, 1977, 1982: Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga 1: 1974. Knjiga 2: 1977. Knjiga 3: 1982.
- MUJEZINOVIĆ, M.: Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mejlije. V: Naše starine 4.
- MUJEZINOVIĆ M.: Šejh Sejfudin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar. V: Glasnik Islamskog starješinstva 9/3-5.
- MUVEKIT, S. S.: Izvornik Muvekitove zgodovine pod naslovom "Tarihi Bosna" je v Orijentalnem inštitutu v Sarajevu. Delo je prevedeno, vendar še ni natisnjeno.
- ŠABANOVIĆ, H. 1967: Putopis Evlije Čelebije. Sarajevo.
- TRALJIĆ, S. M. 1940: Muslimanski nadgrobni spomenici. V: Kalendar Narodne uzdanice 7.
- TRUHLIKA, Č.: Tursko - slovjenski spomenici iz Dubrovačkog arhiva. V: Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo.
- VEGO, M.: Zbornik srednjevjekovnih napisa Bosne i Hercegovine 4.

Ferhat Šeta

ISLAMSKA EPIGRAFIKA U BOSNI I HERCEGOVINI

1. UVODNE NAPOMENE

Čovjek je od davnina prakticirao da svoja značajna ostvarenja i izvjesne događaje pismeno zabilježi u materijalima trajne vrijednosti - kamenu, metalu, pečenoj glini i sl., kako bi na taj način iza sebe ostavio trajni spomen. Iz takvog obilježavanja razvila se i posebna disciplina - epigrafika, sa ciljem da dešifruje, ispituje i proučava natpise i zapise.

Epigrafski spomenici su dragocjen materijal za proučavanje vremena i prilika u kojima su nastali. Ponekad su natpisi i

jedini izvori podataka o vremenu i ličnostima na koje se odnose, pa je u nauci odavno istaknuta velika važnost epigrafike sa gledišta općedruštvenih, ekonomskih i pravnih nauka, a naročito sa stanovišta historije.

U klasifikaciji svjetske epigrafike značajno mjesto pripada islamskim epigrafskim spomenicima, obzirom na njihovu umjetničku vrijednost i rasprostranjenost. Temelje islamskoj epigrafici postavio je Max von Berchem u svom djelu *Materijali za korpus arapskih natpisa*. Njegovim putem su pošli mnogi istraživači i naučnici, pa danas raspolazemo mnogim

publikacijama sa područja islamske epigrafike, nastalim na osnovu istraživanja koja se vrše gotovo jedno stoljeće.

Najvrijednije djelo sa tom tematikom izdao je francuski Institut za orijentalnu arheologiju u Kairu, pod nazivom *Kronološki repertoar arapske epigrafike*.

U Bosni i Hercegovini, uz bogatu baštinu epigrafskih materijala iz raznih epoha, bio je sačuvan do ovog rata i znatan broj islamskih epigrafskih spomenika na orijentalnim jezicima, nastalih uglavnom u doba turske dominacije u našim krajevima.

Prvi spomen epigrafskog materijala sa islamskih spomenika na orijentalnim jezicima u BiH nalazimo kod poznatog turskog putopisca Evlije Čelebije, koji je prolazeći kroz Bosnu i Hercegovinu u dva navrata - 1660. i 1664. godine - u svoj *Putopis* uvrstio i natpise sa brojnih značajnih spomenika.

Prikupljanjem epigrafskog materijala na orijentalnim jezicima sa područja BiH svojevremeno su se bavili i dvojica starih bosanskih historika - Salih Sidki Muvekit i Muhamed Enverija Kadić te nešto kasnije Šejh Sejfudin Kemura i Hamdija Kreševljaković.

Poslije drugog svjetskog rata prikupljanjem i obradom epigrafskog materijala najintenzivnije se bavio g. Mehmed Mujezinović. Rezultat tog njegovog predanog rada su i tri knjige *Islamska epigrafika u BiH*. Prva knjiga obuhvata epigrafiku Sarajeva, druga epigrafiku ostalog dijela Bosne, a treće Hercegovine. U ove knjige uvršteni su svi kronogrami sa objekata sakralne i profane arhitekture, pa tako sadrže natpise sa džamija, česmi, mostova, tekija, medresa, mekteba, biblioteka, stambenih objekata, musafirhana, kupatila i nadgrobnih spomenika.

Bez sumnje te tri knjige su i najznačajnije djelo iz tog područja objavljene na bosanskom jeziku.

2. O POSTANKU I RAZVOJU NIŠANA (NADGROBNIH SPOMENIKA) U BOSNI I HERCEGOVINI

Pitanje nastanka i razvoja muslimanskih nadgrobnih spomenika u BiH nije ni do danas dovoljno istraženo ni rasvijetljeno, iako se radi o vrlo važnoj i obimnoj tematici.

Mi ćemo se ipak ovom prilikom na tu temu osvrnuti onoliko koliko je ona vezana za epigrafiku, jer epitafi sa nišana govore o njihovom postanku. Interesantno je napomenuti da na nišanima bosanskohercegovačke provenijencije skoro i nema natpisa na orijentalnim jezicima sve do prvih decenija XVII stoljeća, što ukazuje na fenomen koji treba objasniti. Naime, najstariji nišani u BiH od polovine XV do početka XVII stoljeća znatno se razlikuju po formi i oznakama od čisto osmansko-islamskih nišana toga doba u drugim regionima. Nišane tog perioda u BiH mogli bismo svrstati u tri glavne skupine:

- U prvu među njima, po svoj prilici najstariju skupinu, spadaju nišani u formi većih obelisaka sa pri vrhu prikraćenim piramidama, nad kojima je ispupčenje slično polulopti;

- U sljedeću skupinu nišana spadaju oni u obliku većih rustičnih stela, završavajući se, slično usporenim stećcima, krovom na dvije vode;

- Treću skupinu sačinjavaju nišani sa nevjesto izvedenim turbanom, gdje klesar, nedovoljno upućen u nišan sa turbanom, stavlja turban direktno na stelu.

Sve tri spomenute vrste nišana su brojno zastupljene u centralnoj i istočnoj Bosni, dok ih je manje u ostalim krajevima

BiH. Svi imaju zajedničke oznake, arhaičnih su oblika, dosta grubo klesani; na njima su česta znamenja polumjeseca, luka sa strijelom, didovskog bogumilskog štapa, sjekira, mačeva, bajraka; na manjem broju su pronađene i životinjske te ljudske figure.

Na svim nišanima su natpisi pisani isključivo bosančicom. Tako je na nišanu Mahmuta Brankovića, člana feudalne porodice knezova Brankovića, nastalom nešto prije 1495. godine, isklesan sljedeći natpis bosančicom:

"I pogibe na boju despotova. A si bilig Mahmuta Brankovića na svojoj baštini na Petrovom polju. Da je blagoslovena ruka koja klesa i pisa".

Njegov nišan je u formi obeliska, a iznad natpisa je isklesan lik propetog lava, što je svakako grb kuće Brankovića.

Nadalje imamo u Fatnici kod Bileće nišan oblika veće stele, na kojem je isklesan sljedeći kratki natpis bosančicom: *"A se leži Skender"*. Iz izvora iz 1519. godine saznajemo da je dizdar grada Roga u nahiji Duvno bio Skender rodnom iz Fatnice, koji je umro nešto prije 1519. i bio sahranjen u svom rodnom mjestu.

I na kraju, u Dumanjčićima kod Rogatice nalazi se nišan Sulimana Oškopice, koji potječe s početka XVI stoljeća, a na kojem bosančicom piše: *"A si bilig Sulimana Oškopice"*. U neposrednoj blizini Sulimanovog nišana nalazi se i nekropola sa brojnim bogumilskim stećcima. Iz svega izloženog se da zaključiti da prvi nišani najstarije epohe u BiH imaju dosta zajedničkih elemenata sa srednjovjekovnim bogumilskim nadgrobnim spomenicima - stećcima i da označavaju grobove islamiziranih stanovnika Bosne i starih "dobrih Bošnjana".

Konačno, epitafi pisani bosančicom potvrđuju da se tradicija izrade starih formi nišana u BiH održala sve do prvih decenija XVII stoljeća.

Postojanje epitafa na orijentalnim jezicima i na nišanima iz XVI stoljeća, kojih ima kako u Sarajevu tako i u još nekim mjestima u Bosni, nas ni u kojem slučaju ne treba zbunjivati, jer su takvi nišani isključivo skopskog porijekla. Oni su prepoznatljivi po materijalu od kojega su izraeni, jer se radi o kristalnom mramoru iz Arandelova kod Skopja. Ovi skopski nišani su manjih dimenzija, visine od 0,5 do 1 m, kvadratne osnove sa stranicama od 12 do 15 cm. Na nišanima za muškarce su lijepo i precizno isklesani turbani, a na ženskim ukrasne kape. Natpisi na skopskim nišanima su gotovo redovno u prozi na arapskom jeziku.

Najstariji skopski nišani u Sarajevu datiraju iz 1544. godine, nalaze se u Žagrićima, a označavaju grobove Saliha i Abaza, sinove Muhameda. Najstariji nišan skopske provenijencije izvan Sarajeva je onaj koji se nalazio u turbetu uz Aladžu džamiju u Foči, nad grobom Ibrahima, sina Hasana Nazirova iz 1546. godine. Nažalost, danas u Foči nema ni Aladže džamije, ni turbeta - sve je do temelja srušeno i na tom mjestu se sad nalazi parking za automobile.

Osim Sarajeva i Foče, skopski nišani su se nalazili još i u sljedećim mjestima u BiH: Prači, Rogatici, Ustikolini, Čajniču, Sokolovićima kod Rudog, Banja Luci i Tešnju.

Sljedeća etapa u razvoju nišana je XVII stoljeće, od kada se i na domaćim spomenicima počinju klesati epitafi na orijentalnim jezicima. Nišani ovog vremena su čista kopija skopskih nišana, kako po formi, veličini, klesarskom radu, tako i po tretmanu napisa jezika i stila. Jedina razlika je u materijalu od kojeg su rađeni domaći nišani. U ovoj epohi se jasno razlikuju muški od ženskih nišana, što nije bilo slučaj sa domaćim spomenicima iz prethodne epohe. Grobovi žena označavaju se

nišanima manjih stela ili, pak, na završetku imaju kapu, koja je često i ukrašena. Ovi posljednji obično obilježavaju djevojačke grobove. Takvih domaćih nišana iz XVII stoljeća, po uzoru na skopske, imamo na više mjesta u BiH, a u Sarajevu su poznati nišani: Mukatadžije Šehsuvar efendije, Mukabeldžije Osman Čelebije - oba iz 1623. godine - te nišan Alije sina Osmanovog iz 1625. Sva tri nišana su smještena uz Carevu džamiju.

U oblikovanju nišana posebno je interesantan od početka XVII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine. Prije svega, ovo razdoblje od gotovo dva stoljeća je najbogatije po fondu sačuvanih spomenika, brojnosti i raznovrsnosti epitafa na njima, jer gotovo svaki značajniji spomenik tog vremena ima natpis u prozi ili stihu i to pretežno na turskom jeziku.

Dekoratívni elementi su raznovrsni i različiti u odnosu na pojedine regije, međutim i dalje je prisutan uticaj narodne ornamentike. Osobito su bogato ukrašeni spomenici u Hercegovini i Bosanskoj krajini, dok je ta ornamentika nešto skromnija u ostalim dijelovima Bosne. U toj epohi je interesantna pojava da se nišanom želi označiti stalež kojem umrli pripada, a što se postizalo različitim oblikovanjem završnog dijela nišana - turbana, pa se, prema tome, po obliku nišana može odrediti profesija pokopanog. Odatle i nazivi koje susrećemo u narodu za pojedine vrste nišana, kao što su:

- Ulemanski nišani (nišani učenih), gdje se razlikuju uglavnom dvije vrste turbana:

1. Mušebek - turban je izveden u plitkom reljefu od poprečnih prevoja; takvi nišani označavaju grobove visoko učenih ljudi, muftija, muderisa itd.

2. Ostali učeni ljudi imaju takozvani čatal - turban ili turban na pero.

- Derviški nišani imaju, takođe, više varijanti s obzirom na to kojem derviškom redu je pripadao preminuli. Spomenici šejhova i derviša mevlivijiskog reda karakteristični su po turbanu sa nekoliko horizontalnih prevoja. Nišani pripadnika nakšibendijskog reda su poput čunja pri čijem dnu je jače istaknut horizontalni prevoj, a nišani kaderija su takođe u formi sa prugama koje idu od vrha prema donjem dijelu čunja.

- Aginski nišani postavljeni su nad grobovima aga, ponajčešće janjičarskih zapovjednika, raspoznaju se po tome što su im turbani pri vrhu nešto širi, na oba uzdužna su vodoravno presječeni i imaju više uzdužnih nabora.

- Pašinski nišani se nalaze nad grobovima paša, vezira i drugih visokih dostojanstvenika; njihovi turbani imaju četverostranu, pri vrhu presječenu piramidu. Turbani imaju tanke pljosnate prevoje, a ponekad su označene i pruge.

- Nišani trgovaca, posjednika i inače vidnijih ljudi imaju turbane sa naborima te jedan prevoj preko njih.

- Nišani esnafa (zanatlija) su po oblikovanju slični prethodnim nišanima, samo skromnijih dimenzija i bez prevoja.

- Od 1832. godine, kad su se u Bosni počele provoditi vojne reforme, javljaju se nišani sa fesom, pa na nišanima vojnih zapovjednika susrećemo fesove sa širokim kičankama. Ovaj oblik nišana smjenjuje do tada poznate aginske nišane, dok se ostale forme i dalje zadržavaju.

Sve spomenute razlike u oblikovanju nišana naravno nisu uvijek i svugdje dosljedno sprovedene i primjenjivane. Takve nijanse u izradi nišana najuočljivije su u Sarajevu i drugim većim gradovima u BiH te malo manje u manjim mjestima.

3. AUTORI NADGROBNIH SPOMENIKA - EPIGRAFIČARI

Rijetko su kad poznata imena autora natpisa na nišanima u prozi, jer se oni obično nisu potpisivali, dok kod većine kronograma u pjesmi nailazimo i to obično u predzadnjem stihu na pjesnički pseudonim autora kronograma.

Iza ovih pseudonima stoje pjesnici naših krajeva koji su pjevali na orijentalnim jezicima, a često među njima ima i takvih, čija su imena poznata u istoriji literature na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Sastavljanje kronograma u stihovima je posebna vještina. Autor-pjesnik treba da u zadnjem stihu ili kronostihu izrazi datum rođenja i smrti umrlog vodeći račun o brojnoj vrijednosti slova tog stiha, rimi i sadržaju. Kad se ima u vidu da je zapravo kronostih srž natpisa, tek tada možemo vidjeti vještinu njegovog autora.

U vremenu o kojem smo govorili bilo je mnogo znanih i neznanih epigrafičara. Spomenućemo samo neke i to iz XVII stoljeća: Fejzurab Nihadi Haramusić, autor kronograma na Višegradskom mostu i mostu na Bentbaši. Naročito je poznat veliki broj epigrafičara iz XVIII stoljeća, od kojih se ističu: Muhamed Emir Isević, Mehmed Džudi Čohodžić, Abdulah Nazri Burek, Mehmed Mejli Kurani itd.

Tradicija skladanja natpisa na orijentalnim jezicima u stihu zadržala se i do novijeg vremena. Vrlo uspješno pisanjem kronograma izmeu dva svjetska rata bavili su se Muhamed Enverija Kadić i Sejfidin Fehmi Kemura, a poslije drugog svjetskog rata dr Omer Mušić, dr Šaćir Sikirić i od živih hafiz Kamil Silajdžić.

Nema nikakve sumnje da će mladi orijentalisti, kojih Bosna danas ima u izobilju, nastaviti ovu lijepu tradiciju kronograma koju su naslijedili od svojih predaka.

LITERATURA:

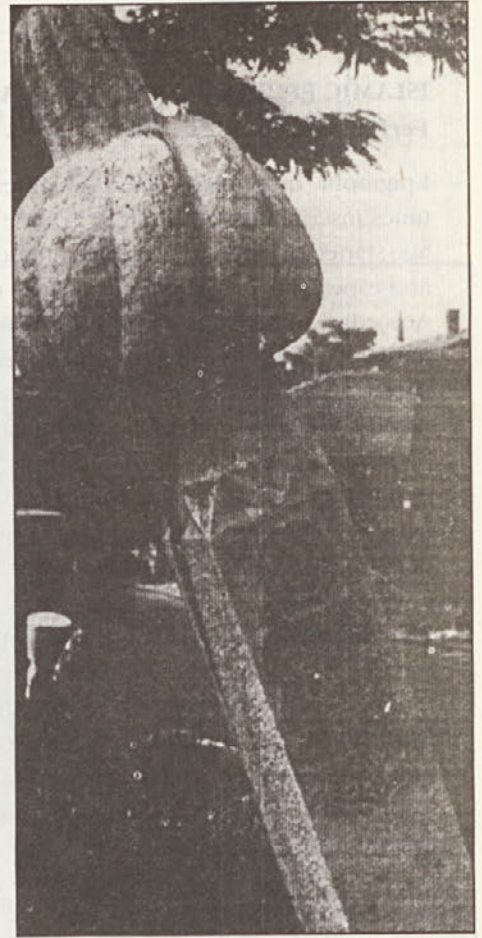
- BEJTIĆ, A.: Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH. U: Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. 3 i 4.
- KEMURA, S. 1908: Iz Sejhatname Evlije Čelebije. U: Glasnik Zemaljskog muzeja 20.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, H. 1961: Kulturno - historijski spomenici. U: Glasnik VIS-a.
- MUJEZINOVIĆ, M. 1962/63: Turski natpisi iz XVII vijeka u BiH. Prilozi 12-13.
- MUJEZINOVIĆ, M. 1974, 1977, 1982: Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga 1: 1974. Knjiga 2: 1977. Knjiga 3: 1982.
- MUJEZINOVIĆ, M.: Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mejlije. U: Naše starine 4.
- MUJEZINOVIĆ M.: Šejh Sejfidin Fehmi efendija Kemura kao epigrafičar. U: Glasnik Islamskog starješinstva 9/3-5.
- MUVEKIT, S. S.: Original Muvekitove historije pod naslovom "Tarihi Bosna" nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Djelo je prevedeno, ali nije još štampano.
- ŠABANOVIĆ, H. 1967: Putopis Evlije Čelebije. Sarajevo.
- TRALJIĆ, S. M. 1940: Muslimanski nadgrobni spomenici. U: Kalendar Narodne uzdanice 7.
- TRUHLIKA, Ć.: Tursko - slovenski spomenici iz Dubrovačkog arhiva. U: Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajeva.
- VEGO, M.: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine 4, str. 217.

Star nišan z lokom in puščico.

Derviški nišan nad grobom derviš Mir Abdije Sokolovića iz leta 1863.

Nišan alemdara hadži Abdulaha iz leta 1859.

Vzglavni in nožni nišan nad grobom Sulimana Oškopice z napisom v bosančici na nekropoli v Dumanjčih pri Rogatici.

KOPIJE REPRODUKCIJ IZ NAVEDENE LITERATURE.

Summary

ISLAMIC EPIGRAPHY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Ferhat Šeta

Epigraphic monuments are a valuable material for studying the time and circumstances in which they originate. Sometimes inscriptions are the only source of information about the time and personalities they refer to. Science has long ago started to emphasize the importance of epigraphy from the point of view of social sciences, economy, jurisprudence, and especially from the point of view of historiography.

According to their artistic value and wide spreadedness the Islamic epigraphic monuments represent an important part in the classification of word epigraphy. The bases of Islamic epigraphy were set by Max von Berchem with his work *Material for the Corpus of Arabic Inscriptions*. Many researchers and scientists followed his way and so have we nowadays got several publications from the field of Islamic epigraphy, all originating on the basis of researches that are being carried out for almost a century. The most important work on these themes is titled *Chronological Repertory of Arabic Epigraphy* and was published by the French Institute for Oriental Archaeology in Cairo. Along with the rich heritage of epigraphic material from different periods - several Islamic epigraphic memorials in oriental languages, most of them originating in the period of the Turkish domination in this territory, had been preserved in Bosnia and Herzegovina until the last war.

The first mentioning of the epigraphic material from Islamic memorials in oriental languages in Bosnia and Herzegovina can be found in the famous Turkish travel writer Evli Čelebi, who made two travels through Bosnia and Herzegovina - in the years 1660 and 1664. In his travelogue he included inscriptions from several important memorials.

After WW II it was Mr. Mehmet Mujezinović who intensively occupied himself with collecting and treatment of the epigraphic material. The result of his engaged work is three books titled *Islamic Epigraphy in Bosnia and Herzegovina*, published in Sarajevo between 1974 and 1982.

The question of origin and development of Muslim tombstones in Bosnia and Herzegovina has neither been researched enough nor illuminated, although it is a very important and extensive themes. The oldest *nišans* in Bosnia and Herzegovina which were made between 15th and 17th c. differ considerably by their shape and signs from the pure Osmanli Islamic *nišans* from this period in other areas. The *nišans* in Bosnia and Herzegovina from this period can be classified into three main groups:

- The oldest group consists of the *nišans* shaped as larger obelisks with shortened pyramids towards the top above which there is an embossment, similar to hemisphere;
- The next group of *nišans* comprises the ones resembling larger growing *stelae* which end (similarly as the related *stećak*) with a two-capped roof;
- The third group consists of *nišans* with an unskillfully made *turbans* in which the stone cutters inadequately acquainted with the *nišan* with a *turban* set the *turban* directly to the *stela*.

All inscriptions on *nišans* are written exclusively in "bosančica" (mediaeval Cyrillic script, formerly widely spread in Bosnia). From the above mentioned information we can deduce that the first *nišans* from the oldest period in Bosnia and Herzegovina have several common elements with the mediaeval *bogomilic*¹⁵ tombstones - *stečki* (medieval tombstones in Bosnia and Herzegovina shaped as plates, obelisks or stone coffins) and that they characterize the graves of the Islamized inhabitants of Bosnia and old "good Bosnians".

The next stage in the development of a *nišan* is represented by the 18th century when epitaphs in oriental languages started being carved also on Bosnian memorials.

A particularly interesting period in shaping a *nišan* is the period between the beginning of the 17th century and the Austro-Hungarian occupation in 1878. This period, lasting for almost 200 years, is the richest if we consider the fund of preserved monuments and the large number and variety of the epitaphs on them, as almost every rather important monument of this time has an inscription in prose or in verse, which is often in Turkish. An interesting feature of this period is that *nišan* should represent the status of the deceased, which was achieved by different shaping of the top part of a *nišan* - *turban*. The occupation of the buried is therefore defined by the shape of a *nišan*.

Composing chronograms in verse is a special skill. The author - poet has to express the exact date of birth and death of the deceased, considering the numerical value of the letters in that verse, rhyme and contents. It is only when we consider chronoverse to be the actual point of these inscriptions that we can become aware of the skill of their authors.

16 *Bogomilstro* was a medieval religious sect (similar to catars) in the Balkans, esp. in Bosnia (translator's note).